

Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk

Akta Zarządu II Sztabu Generalnego WP z lat 1944–1956 w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej 7, 17-34

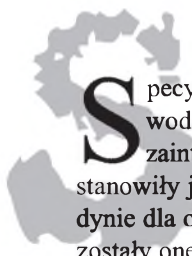
2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk

AKTA ZARZĄDU II
SZTABU GENERALNEGO WP
Z LAT 1944–1956
W ZASOBIE ARCHIWALNYM
INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ
W WARSZAWIE

Specyfika organów bezpieczeństwa PRL¹ oraz charakter wykonywanych zadań powodowały, że dokumenty wytworzone przez „bezpiekę” zawsze budziły duże zainteresowanie wśród historyków. Do końca lat dziewięćdziesiątych materiały te stanowiły jednak tajemnicę państwową, a informacje w nich zawarte były dostępne jedynie dla ograniczonej liczby osób. Dopiero na mocy ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. zostały one przekazane do Instytutu Pamięci Narodowej.

Gromadzono je zgodnie z Uchwałą nr 9/00 Kolegium IPN z dnia 24 sierpnia 2000 r. w sprawie zasad i trybu przejmowania dokumentów archiwalnych przez IPN w latach 2000–2003. Pierwsze materiały przekazała Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, a następnie archiwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz Wojskowych Służb Informacyjnych. Od 2001 r. zaczęto systematycznie przejmować materiały z Głównego Archiwum Policji, Centralnego Zarządu Służby Więziennej, Straży Granicznej, Komendy Stołecznej Policji, Urzędu Ochrony Państwa, Centralnego Archiwum Wojskowego oraz Wyższej Szkoły Oficerskiej SB z Centrum Szkolenia Policji w Legionowie. Zasadnicza część zasobu archiwalnego została zgromadzona do 2003 r. W czerwcu tego roku liczył on 77,8 kmb akt. W tym okresie trafiła do Instytutu duża liczba materiałów z archiwów UOP, WSI, jednostek podległych MSWiA, a także z archiwów sądowych i prokuratur. Od połowy 2003 r. już tylko uzupełniano zgromadzony zasób, a wzrost liczby przyjmowanych materiałów nie przekraczał kilku procent rocznie².

¹ Termin „PRL” został użyty tutaj umownie, gdyż bezpośrednio po wojnie, w latach 1945–1952, państwo polskie funkcjonowało pod oficjalną nazwą: „Rzeczpospolita Polska”.

² *Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej (stan na dzień 31 grudnia 2008 roku)*, red. J. Bednarek, R. Leśkiewicz, Warszawa 2009, s. 14–16.

Gromadzeniem tych akt i zarządzaniem nimi zajmuje się Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów, w którego skład wchodzi następujące wydziały: Informacji i Sprawdzień, Zarządzania Zasobem Archiwalnym, Zasobów Cyfrowych, Udostępniania, Obsługi Bieżącej oraz Samodzielna Sekcja Badań Archiwalnych i Edycji Źródeł. Oddziałowe biura oraz wydziały udostępniania i archiwizacji dokumentów funkcjonują również w strukturach terenowych IPN, a więc w oddziałach i delegaturach.

Większość zasobu archiwalnego IPN stanowią akta wytworzone w latach 1944–1990 w Resorcie Bezpieczeństwa Publicznego PKWN, Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego, Komitecie do spraw Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwie Spraw Wewnętrznych oraz w jednostkach podległych tym organom, a więc w Akademii Spraw Wewnętrznych, Związku Wojsk Ochrony Pogranicza, Zarządzie Głównym Służby Wewnętrznej jednostek wojskowych MSW i podległych mu komórkach, a także w organach wojskowych: Informacji Wojskowej, Wojskowej Służbie Wewnętrznej oraz Oddziale, a potem Zarządzie II Sztabu Generalnego WP³. Obok wymienionych w zasobie IPN znajduje się również część dokumentacji wytworzonej przez służby specjalne III Rzeszy i ZSRR, dotyczącej zbrodni popełnionych na ludności polskiej.

Charakter tych akt jest bardzo specyficzny, gdyż powstawały one w państwie niedemokratycznym, gdzie społeczeństwo pozostawało pod ścisłą kontrolą władz, a zadaniem wytwarzających je organów było zwalczanie wszelkich przejawów oporu oraz szczególnie inwigilacja obywateli. Z tego względu zawarte w nich wnioski i opinie na temat określonych osób czy zjawisk nie zawsze można uznawać za wiarygodne. Warto zaznaczyć, że najwięcej sfingowanych faktów i fałszywych ocen zawierają dokumenty, które powstały w okresach wzmożonych represji, a więc bezpośrednio po wojnie czy w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych. Niezależnie od tego są one cennymi źródłami historycznymi, gdyż można na ich podstawie poznać mechanizmy funkcjonowania organów bezpieczeństwa, ich struktury organizacyjne, zakres zadań, a także poziom wykształcenia i mentalność służących w nich funkcjonariuszy.

Niniejszy artykuł nie dotyczy jednak całego zasobu archiwalnego IPN, ale akt wytworzonych przez Zarząd II Sztabu Generalnego WP z lat 1944–1956⁴. Nie zostały one dotychczas gruntownie zbadane, chociaż korzystają z nich historycy zajmujący się dziejami wywiadu wojskowego. Publikacji na ten temat jest niewiele, a te, które są, tylko fragmentarycznie ukazują zawartość tych archiwaliów. Można tutaj wymienić artykuł Andrzeja Paczkowskiego *Wywiad Polski Ludowej w 1948 r.*⁵ oraz opracowany przez niego wybór źródeł *Wywiad polski w roku 1949. Sprawozdanie z działalności*⁶, w których zostały zamieszczone sprawozdania z pracy Zarządu II. Pojedyncze dokumenty zwią-

³ W 1952 r. została przeprowadzona reorganizacja wojskowych służb wywiadowczych i zmieniono ich nazwę z „Oddział” na „Zarząd” II Sztabu Generalnego WP. Autorka jednak – wymieniając aktotwórcę – używa tylko nazwy Zarząd II, gdyż wszystkie dokumenty wytworzone w Oddziale II zostały włączone do zespołu archiwalnego Zarządu II.

⁴ W sierpniu 1944 r. zorganizowano w Lublinie Sztab Główny WP, który w lipcu następnego roku został przeformowany na etat pokojowy i przemianowany na Sztab Generalny WP. J. Szostak, *Sztab Generalny Wojska Polskiego (1944–1980)*, „Myśl Wojskowa” 1998, R. LXXX (LIV), s. 190.

⁵ A. Paczkowski, S. Łukasiewicz, *Wywiad Polski Ludowej w 1948 r.*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2011, nr 8–9, s. 471–530.

⁶ *Wywiad polski w roku 1949. Sprawozdanie z działalności*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 2009.

zane z funkcjonowaniem Zarządu II można również znaleźć w artykułach Pawła Piotrowskiego i Ewy Koj⁷. Wymienione publikacje prezentują jednak tylko bardzo wąski wycinek historii polskich służb wywiadowczych.

Najwięcej materiałów Zarządu II zostało natomiast wykorzystanych w obszernej pracy Sławomira Cenckiewicza *Długie ramię Moskwy. Wywiad wojskowy Polski Ludowej 1943–1991*⁸. Jest to publikacja nowa, w której po raz pierwszy w oparciu o szerszą bazę źródłową starano się odtworzyć dzieje wojskowych służb wywiadowczych. Autor nie wykorzystał jednak wszystkich dostępnych materiałów, skupiając się przede wszystkim na omówieniu powiązań Zarządu II z władzami radzieckimi oraz bardziej kontrowersyjnych problemów z zakresu jego działalności.

Biorąc pod uwagę powyższe publikacje, można stwierdzić, że wciąż brakuje opracowania opisującego dość istotne aspekty funkcjonowania Zarządu II, takie jak rekrutacja kadr, proces ich szkolenia i wychowania, a także sprawy związane z logistyką.

Celem niniejszego artykułu jest więc szczegółowe scharakteryzowanie archiwaliów polskiego wywiadu wojskowego oraz ocena ich przydatności w odtwarzaniu jego historii. Duża liczba oraz różnorodność akt Zarządu II uniemożliwia jednak wyczerpanie tematu w jednym artykule. Z tego względu autorka ograniczyła się do szczegółowego przedstawienia tylko tych materiałów, które zostały wytworzone w latach 1944–1956, a więc w pierwszym okresie jego funkcjonowania, kiedy tworzone struktury i dobierano obsadę kadrową.

Początki wywiadu wojskowego PRL sięgają okresu II wojny światowej. Jeszcze w sierpniu 1944 r., a więc kilkanaście dni po utworzeniu PKWN, przystąpiono do organizowania Sztabu Głównego WP w Lublinie i w jego strukturach powołano Oddział II Rozpoznawczy (Wywiadowczy). Od 13 września tego roku szefem tego oddziału był płk Nikonor Gołośnicki, a organizacja wyglądała następująco:

- szef Oddziału II Sztabu Głównego WP,
- zastępca szefa Oddziału II Sztabu Głównego WP ds. rozpoznania wojskowego,
- zastępca szefa Oddziału II Sztabu Głównego ds. wywiadu agenturalnego,
- zastępca szefa Oddziału II Sztabu Głównego WP ds. łączności agenturalnej,
- Referat (Wydział) Rozpoznania Wojskowego,
- Referat (Wydział) Wywiadu Agenturalnego,
- Referat (Wydział) Wywiadu Dywersji,
- Referat (Wydział) Informacyjny,
- Referat (Wydział) Rozpoznania Lotniczego,
- Referat (Wydział) Rozpoznania Radiowego,
- Referat (Wydział) Techniki Operacyjnej,
- Referat (Wydział) Łączności Okolicznościowej (szyfrów),
- Sekcja Śledcza,
- Sekcja Materiałowo-Technicznego Zaopatrzenia,

⁷ P. Piotrowski, *Uwagi o funkcjonowaniu i metodologii pracy operacyjnej Zarządu II Sztabu Generalnego WP oraz Wojskowej Służby Wewnętrznej Jednostek Wojskowych MSW* [w:] *Osobowe źródła informacji – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2008, s. 401–519; E. Koj, *Zarząd II Sztabu Generalnego WP (Schemat funkcjonowania w latach 1981–1990)* [w:] *Osobowe źródła informacji...*, s. 391–399.

⁸ S. Cenckiewicz, *Długie ramię Moskwy. Wywiad wojskowy Polski Ludowej 1943–1991*, Poznań 2011.

- Sekcja Personalna,
- Sekcja Finansowa,
- Kancelaria Tajna,
- Radiowęzeł Polowy⁹.

W początkowym okresie funkcjonowania Oddziału II, jeszcze podczas wojny, koordynowano w nim pracę komórek wywiadowczych działających przy polskich jednostkach frontowych, które dostarczały materiały dotyczące wojsk nieprzyjacielskich. Były to najczęściej protokoły badań jeńców, biuletyny wywiadowcze czy mapy z sytuacją bojową¹⁰.

W dniu 18 lipca 1945 r., gdy Sztab Główny został przemianowany na Sztab Generalny, w jego strukturach powołano Oddział II (Wywiadowczy). Stan osobowy oddziału w tym okresie wynosił 81 stanowisk wojskowych i 6 pracowników cywilnych. We wrześniu jego szefem został płk Grzegorz Domaradzki¹¹, a następnie – w grudniu tego roku – płk Wacław Komar¹², który pełnił tę funkcję do 1950 r.

Po zakończeniu działań wojennych Oddział II Sztabu Generalnego WP, podobnie jak i inne organy Ludowego Wojska Polskiego, współuczestniczył w utrwalaniu władzy ludowej, zajmując się zwalczaniem podziemia niepodległościowego w kraju. Oprócz tego przydzielano mu również zadania wywiadowcze, które polegały na zbieraniu i opracowywaniu informacji dotyczących polskiej emigracji politycznej oraz państw zachodnich.

Zdobywaniem materiałów wywiadowczych zajmowały się wydziały operacyjne – Rozpoznania Wojskowego i Wywiadu Agenturalnego, natomiast analizowaniem oraz opracowywaniem danych – Wydział Informacyjny. W 1947 r. pion operacyjny został rozbudowany, a w jego skład wchodziły: Wydział II Wywiadowczy (państwa kapitalistyczne), Wydział III (Wojskowych Spraw Zagranicznych), Wydział VI (Techniki Wywiadu) oraz Wydział X (Wywiad Techniczny)¹³.

Zakres działalności Oddziału II miał obejmować zarówno obszary polskie, jak i terytoria państw obcych. W pierwszych latach po wojnie nie było jednak jeszcze rozbudowanej sieci agenturalnej za granicą i dlatego ważnym źródłem informacji stali się wszyscy repatrianci powracający z państw zachodnich. Zgodnie z rozkazem szefa Sztabu Generalnego WP z października 1945 r. szefowie sztabów DOK oraz szefowie funkcjonujących tam oddziałów wywiadowczych nawiązali kontakt z punktami repatriacyjnymi w celu przesłuchiwania osób powracających z Zachodu. Największym zainteresowaniem Oddziału II cieszyły się wówczas zagadnienia dotyczące polskiej emigracji politycznej,

⁹ AIPN, 0630/40, Kronika Zarządu II Sztabu Generalnego WP, k. 5.

¹⁰ AIPN, 345/21, Pismo do szefa Oddziału Wywiadowczego 2. Armii Polskiej, 20 VII 1945 r., b.p.

¹¹ Płk Grzegorz Domaradzki był oficerem Armii Czerwonej oddelegowanym do służby w WP.

¹² Wacław Komar (1909–1972), gen. bryg. WP. W okresie międzywojennym działał m.in. w Komunistycznej Międzynarodówce Młodzieży. Należał do KPP, PPR i PZPR. W latach 1936–1939 brał udział w wojnie domowej w Hiszpanii. W 1945 r. został zastępcą szefa Polskiej Misji Wojskowej we Francji. Pół roku później powrócił do kraju i objął stanowisko szefa Oddziału II Sztabu Generalnego LWP. Jednocześnie, w 1947 r., pełnił funkcje naczelnika Wydziału II Samodzielnego MBP oraz dyrektora Departamentu VII MBP. Ze stanowisk tych odwołano go w 1950 r., a dwa lata później został aresztowany i pozbawiony wolności na dwa lata. W 1956 r. wyznaczono go na dowódcę Wojsk Wewnętrznych, a następnie Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego. W latach 1960–1968 pełnił funkcję dyrektora generalnego MSW. *Służba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944–1978*, t. II, oprac. J. Zabawski, Warszawa 1978, s. 59.

¹³ AIPN, 252/83, Sympozjum. Obchody 40-lecia Zarządu II Sztabu Generalnego WP (1983–1986). *Służba operacyjna i jej rozwój w latach 1944–1984*, k. 5.

gen. Władysława Andersa i innych dowódców PSZ, struktur organizacyjnych II Korpusu Polskiego, a także sytuacji politycznej, wojskowej i gospodarczej państw obcych¹⁴.

Szerszy dostęp do informacji wywiadowczych na temat państw zachodnich uzyskano jednak dopiero wtedy, gdy zaczęto tworzyć oficjalne polskie placówki za granicą. W pierwszych latach były to polskie misje wojskowe, a potem attachaty. Oficjalnie misje wojskowe zajmowały się problemami związanymi z repatriacją żołnierzy PSZ, a nieoficjalnie – za ich pośrednictwem zbierano materiały wywiadowcze.

Od 1946 r. Oddział II był systematycznie rozbudowywany. Na początku tego roku włączono do niego zreorganizowany Wydział Wojskowych Spraw Zagranicznych, który dotychczas był samodzielną komórką podporządkowaną bezpośrednio I wiceministrowi obrony narodowej. Szefem tego wydziału został kpt. Roman Paszkowski¹⁵, a jego zastępcą kpt. Jerzy Łyżwa¹⁶. Następnie utworzono kolejną, nową komórkę – Sekcję Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych, której szefem został ppłk Antoni Dudziński. Sekcja ta współpracowała z Biurem Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych przy Centralnym Urzędzie Planowania Rady Ministrów. Jej zadaniem było prowadzenie spraw na terytorium Węgier i Rumunii¹⁷.

Systematyczne rozbudowywanie struktur Oddziału II spowodowało konieczność jego reformy. Nową organizację wprowadzono 1 października 1946 r.:

- szef Oddziału II Sztabu Generalnego WP,
- zastępca szefa Oddziału II Sztabu Generalnego WP ds. wywiadu wojskowego (rozpoznania wojskowego),
- zastępca szefa Oddziału II Sztabu Generalnego WP ds. wywiadu agenturalnego,
- pomocnik szefa ds. łączności agenturalnej, szef Radiowego Węzła Łączności,
- Wydział Wywiadu Wojskowego (rozpoznania wojskowego),
- Wydział Wywiadu Agenturalnego,
- Wydział Wojskowych Spraw Zagranicznych,
- Wydział Informacyjny,
- Sekcja Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych,
- Sekcja Techniczna,
- Sekcja Łączności Okolicznościowej,
- Sekcja Administracyjno-Gospodarcza,
- Drukarnia,
- Radiowy Węzeł Łączności¹⁸.

¹⁴ AIPN, 345/21, Rozkaz szefa Sztabu Generalnego WP do szefa Sztabu DOK wszystkich wojsk, 13 X 1945 r., k. 67.

¹⁵ Roman Paszkowski (1914–1998), gen. broni, pilot WP. Brał udział w kampanii wrześniowej 1939 r., potem był więźniem oflagu. Po wojnie pełnił funkcję szefa Wydziału Wojskowych Spraw Zagranicznych w Zarządzie II Sztabu Generalnego WP. W latach 1959–1962 był dowódcą I Korpusu Obrony Przeciwlotniczej Obszaru Kraju, od 1967 r. do 1976 r. – dowódcą Wojsk Obrony Powietrznej Kraju, a w latach 1976–1980 – ambasadorem PRL w Angoli. W latach osiemdziesiątych obejmował stanowisko wojewody katowickiego (1981–1985), a potem był przewodniczącym Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (1985–1990). Był również posłem na Sejm PRL IX kadencji z ramienia PZPR. J. Królikowski, *Generalowie i admirałowie Wojska Polskiego 1943–1990*, t. II, Toruń 2010, s. 425.

¹⁶ AIPN, 0630/40, Kronika Zarządu II Sztabu Generalnego WP, k. 25.

¹⁷ *Ibidem*, k. 28.

¹⁸ *Ibidem*, k. 32.

Kolejne istotne zmiany w strukturze organizacyjnej miały miejsce w 1948 r., kiedy nastąpiło połączenie wywiadów wojskowego i politycznego. Na podstawie decyzji KC PPR z 1 kwietnia tego roku szef Oddziału II Sztabu Generalnego WP stał się jednocześnie dyrektorem Departamentu VII MBP. Po reorganizacji utworzono wspólne dla obu organów komórki pomocnicze: Wydział Gospodarczy, Finansów, Techniki, Radiowezel i Biuro Szyfrów. Zadania operacyjne były jednak realizowane odrębnie. W rezultacie struktura ta funkcjonowała tylko przez dwa lata, gdyż w kwietniu 1950 r., zgodnie z zarządzeniem ministra obrony narodowej i ministra bezpieczeństwa publicznego, Oddział II i Departament VII zostały ponownie rozdzielone¹⁹.

Po 1948 r. wprowadzono również zmiany dotyczące zasad tworzenia sieci agenturalnej za granicą, która dotąd reprezentowała dość niski poziom organizacyjny, opierając się jedynie o oficjalne polskie placówki. Zaczęto więc rozbudowywać nielegalne struktury wywiadowcze, tworząc rezydentury działające pod przykryciem attachatów. Zmniejszono też liczbę i ściślej sprecyzowano charakter zadań przydzielanych poszczególnym komórkom wywiadowczym.

Następną poważną reorganizację w wojskowych służbach wywiadowczych przeprowadzono w 1952 r. Zgodnie z Rozkazem nr 0088/org. z 15 listopada 1951 r. MON, który obowiązywał od 6 grudnia tego roku, zmieniono nazwę „Oddział II” na „Zarząd II” oraz nazwy wydziałów I, II, IV i V na oddziały. Wydział III został przemianowany na Wydział Operacyjny, a Sekretariat Szefostwa na Wydział Ogólny²⁰.

Nowa struktura organizacyjna wyglądała następująco:

- szef Zarządu II Sztabu Generalnego WP,
- 3 zastępców szefa Zarządu II Sztabu Generalnego WP,
- 3 doradców szefa Zarządu II Sztabu Generalnego WP (od 28 marca 1952 r. – 2 doradców),
- Wydział Polityczny,
- Wydział Ogólny (archiwum, biblioteka i kartoteka personalna),
- Oddział 1 Rozpoznania Wojskowego (2 wydziały, kancelaria),
- Oddział 2 Wywiadu Agenturalnego (6 wydziałów, laboratorium fotograficzne, kancelaria),
- Oddział 3 Informacyjny (7 wydziałów, biuro maszynopisania),
- Oddział 4 Techniki Operacyjnej (5 wydziałów, sekcja sprzętu, drukarnia, kancelaria),
- Wydział Operacyjny (kierowanie punktami operacyjnymi nr 1 i 2),
- Wydział Attachatów Wojskowych,
- Wydział Personalny,
- Wydział Łączności Okolicznościowej,
- Wydział Finansów,
- Sekcja Kontroli Finansowo-Gospodarczej,
- Wydział Administracyjno-Gospodarczy (2 sekcje),
- rezerwa personalna²¹.

W etacie przewidywano 253 stanowiska, a w tym: gen. dyw. – 1, gen. bryg. – 4, płk. – 20, ppłk. – 41, mjr. – 52, kpt. – 65, por. – 27, ppor. – 12 i podoficerów – 31.

¹⁹ *Ibidem*, k. 41.

²⁰ AIPN, 001103/91, Rozkaz nr 018/org. MON, 5 XII 1951 r., k. 103.

²¹ AIPN, 0630/40, Kronika Zarządu II Sztabu Generalnego WP, k. 58–59.

W czerwcu 1955 r. wprowadzono nowy etat Zarządu II Sztabu Generalnego WP nr 1/384, w którym pojawiło się stanowisko zastępcy szefa Zarządu II ds. politycznych, pełniącego jednocześnie funkcję szefa Wydziału Politycznego. W sierpniu 1955 r. stanowisko to objął ppłk Stanisław Więcek, który pełnił je do października 1955 r. Potem zastąpił go płk Stanisław Segda, a następnie – od 27 listopada 1956 r. – płk Józef Mrozek²².

Do połowy lat pięćdziesiątych tworzenie struktur organizacyjnych wywiadu wojskowego zostało w zasadzie zakończone. W okresie tym kilkakrotnie reorganizowano Zarząd II, precyzowano zadania poszczególnych komórek i określano zasięg ich działalności, rekrutowano oraz szkolono kadry, a także zajmowano się pracą wywiadowczą. Z tego względu dokumentacja, która została wówczas wytworzona, jest bardzo obszerna i zróżnicowana.

Ogółem w BUiAD IPN w Warszawie znajduje się ok. 3630 jednostek archiwalnych wytworzonych w latach 1944–1956 w Oddziale, a potem Zarządzie II²³. Zostały one przekazane na 54 spisach zdawczo-odbiorczych, z których każdy zawiera od kilku do kilkadziesiątu pozycji²⁴.

Zgodnie z Instrukcją archiwalną Zarządu II Sztabu Generalnego WP z 1966 r. dokumenty te zostały podzielone na akta operacyjne, materiały informacyjne, akta ogólne i materiały kodowo-szyfrowe²⁵. Najbardziej różnorodnie są akta operacyjne, do których zaliczono: teczki attachatów, teczki rezydentur, teczki zawierające meldunki wywiadowcze, teczki zawierające charakterystyki zadań wywiadowczych, teczki personalne pracowników wojskowych i cywilnych, teczki personalne agentów i informatorów, teczki pracy agentów i informatorów, teczki obiektowe oraz teczki lokali konspiracyjnych. Znacznie mniej zróżnicowane są natomiast materiały informacyjne i akta ogólne. Pierwsze z nich zawierają opracowania i publikacje dotyczące armii państw obcych, charakterystyki sytuacji wywiadowczej²⁶ oraz podręczniki; drugie – rozkazy i zarządzenia

²² *Ibidem*, k. 63, 65.

²³ Podana liczba teczek Zarządu II Sztabu Generalnego WP dotyczy tylko tych, na których umieszczono daty ich wytworzenia.

²⁴ Należą do nich: IPN BU 001089, IPN BU 001103, IPN BU 001711, IPN BU 001719, IPN BU 00228, IPN BU 00229, IPN BU 00233, IPN BU 00234, IPN BU 00240, IPN BU 00244, IPN BU 00254, IPN BU 00265, IPN BU 00266, IPN BU 00267, IPN BU 00271, IPN BU 00273, IPN BU 00304, IPN BU 00312, IPN BU 003165, IPN BU 003179, IPN BU 00322, IPN BU 00335, IPN BU 00345, IPN BU 00389, IPN BU 00635, IPN BU 00733, IPN BU 02047, IPN BU 0302, IPN BU 0305, IPN BU 0307, IPN BU 0309, IPN BU 0607, IPN BU 1032, IPN BU 1124, IPN BU 1529, IPN BU 323, IPN BU 345, IPN BU 346, IPN BU 352, IPN BU 355, IPN BU 359, IPN BU 369, IPN BU 370, IPN BU 371, IPN BU 373, IPN BU 381, IPN BU 384, IPN BU 385, IPN BU 389, IPN BU 391, IPN BU 396, IPN BU 397, IPN BU 402, IPN BU 418, IPN BU 427, IPN BU 648, IPN BU 658, IPN BU PF 280, IPN BU PF 299.

²⁵ Najwięcej dokumentów szyfrowych można znaleźć w archiwaliach Zarządu II z lat 1946–1950 (IPN BU 00304/324, IPN BU 00304/325, IPN BU 00304/309, IPN BU 00304/310, IPN BU 00304/311, IPN BU 00304/312, IPN BU 00304/314, IPN BU 00304/315, IPN BU 00304/326, IPN BU 00304/330, IPN BU 373/176, IPN BU 373/181, IPN BU 373/182, IPN BU 373/184, IPN BU 373/185, IPN BU 373/186, IPN BU 373/188). Należy jednak podkreślić, że informacje w nich zawarte są niepełne, a więc mało przydatne w odtwarzaniu historii wojskowych służb wywiadowczych, i z tego względu nie zostały one szerzej omówione na łamach niniejszego artykułu.

²⁶ W materiałach informacyjnych opisanych jako „sytuacja wywiadowcza” lub „charakterystyka sytuacji wywiadowczej” są najczęściej zamieszczone dane wywiadowcze z zakresu różnych dziedzin funkcjonowania określonych państw.

wewnętrzne oraz zewnętrzne, roczne plany pracy, plany szkoleń, materiały finansowe, korespondencję, opisy spraw kancelarii, a także dzienniki pism wchodzących i wychodzących²⁷.

Spośród dokumentów operacyjnych najbardziej interesujące wydają sięteczki attachatów wojskowych orazteczki zawierające materiały wywiadowcze na temat państw zachodnich. Na ich podstawie można odtworzyć zakres zadań i działalność Zarządu II do 1956 r.

W pierwszych latach po zakończeniu wojny, ze względów politycznych, władze warszawskie położyły szczególny nacisk na zbieranie informacji dotyczących emigracji polskiej na Zachodzie, a w szczególności Polskich Sił Zbrojnych oraz przedstawicieli rządu RP w Londynie. Najwięcej wiadomości na ten temat można więc znaleźć wteczkach attachatów polskich w Wielkiej Brytanii i we Włoszech, gdzie funkcjonowały polskie władze emigracyjne oraz znajdowały się największe skupiska żołnierzy PSZ.

Dużą liczbę dokumentów na temat repatriacji oddziałów polskich z Wielkiej Brytanii do kraju można znaleźć wteczkach Attachatu Polskiego w Londynie²⁸. W pierwszych dwóch j.a. są przede wszystkim materiały Polskiej Misji Wojskowej w Londynie, która prowadziła negocjacje w tej sprawie z władzami brytyjskimi. Na podstawie zawartych w niej rozkazów, sprawozdań, meldunków i raportów można odtworzyć nie tylko przebieg tych negocjacji, lecz także scharakteryzować politykę Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej oraz władz brytyjskich wobec PSZ. Oprócz tego są tam również inne dokumenty pozwalające ustalić pełny zakres działalności misji, obsadę personalną, a także koszty utrzymania zatrudnionych w niej pracowników i ich wynagrodzenie. Materiały znajdujące się w pozostałychteczkach dotyczą innych problemów związanych z PSZ, są więc wśród nich raporty charakteryzujące nastroje panujące w szeregach PSZ, warunki bytowe żołnierzy przebywających w obozach repatriacyjnych i dokumenty związane z organizacją Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia.

Podobny charakter dokumentacji posiadająteczki Attachatu Polskiego w Rzymie²⁹. Jest w nich jednak tylko dokumentacja dotycząca II Korpusu Polskiego, a więc obszernie sprawozdania ukazujące jego organizację oraz sytuację materialną i nastroje służących w nim żołnierzy, materiały na temat ewakuacji II Korpusu Polskiego z Włoch do Wielkiej Brytanii, a także akta Polskiej Misji Wojskowej w Rzymie. Część materiałów dotyczy bezpośrednio gen. Władysława Andersa, który był dowódcą II Korpusu Polskiego. Należą do nich wycinki prasowe, fragmenty udzielanych przez niego wywiadów, a także meldunki i donosy agentów.

Dane personalne żołnierzy PSZ można natomiast znaleźć wteczkach zawierających arkusze ewidencyjne oraz kopie książeczek wojskowych i kartoteki³⁰.

²⁷ Pierwszy podział materiałów archiwalnych Zarządu II został zamieszczony w Instrukcji o postępowaniu z materiałami archiwalnymi Zarządu II Sztabu Generalnego WP z listopada 1966 r. AIPN, 00429/7, Instrukcja o postępowaniu z materiałami archiwalnymi Zarządu II Sztabu Generalnego WP z 8 XI 1966 r., k. 5.

²⁸ Zob. IPN BU 345/94, IPN BU 345/201, IPN BU 345/92, IPN BU 352/2, IPN BU 850/184, IPN BU 850/188.

²⁹ Zob. IPN BU 850/184, IPN BU 850/186, IPN BU 00733/183, IPN BU 00733/184, IPN BU 00733/186, IPN BU 352/5, IPN BU 001103/16, IPN BU 00265/478, IPN BU 345/85.

³⁰ Zob. IPN BU 352/163, IPN BU 352/164, IPN BU 352/165, IPN BU 352/166, IPN BU 352/167, IPN BU 352/168, IPN BU 352/169, IPN BU 352/170, IPN BU 352/171, IPN BU 352/172,

Oprócz żołnierzy PSZ w okresie powojennym do kraju wracały także osoby cywilne, które podczas wojny z różnych powodów znalazły się w państwach zachodnich. Organizacją ich powrotu zajmowały się misje wojskowe i repatriacyjne, m.in. Polska Misja Wojskowa w Berlinie. Informacje związane z jej funkcjonowaniem można znaleźć w tezkach IPN BU 373/30, IPN BU 373/32, IPN BU 373/34 i IPN BU 373/52.

Pod koniec lat pięćdziesiątych, kiedy zakończono już akcję repatriacyjną oraz zlikwidowano PSZ na Zachodzie, częściowo zmienił się charakter zadań przydzielanych do attachatów. Szefostwo Oddziału II, mimo że nadal było zainteresowane emigracją polską na Zachodzie, zaczęło kłaść większy nacisk na zbieranie informacji wywiadowczych dotyczących państw zachodnich. Realizację tych zadań ułatwiło tworzenie w tym okresie nowych attachatów i rozbudowywanie pod ich przykryciem nielegalnych struktur wywiadowczych.

Powstawały wówczas interesujące i bardzo różnorodne dokumenty. Nie wszystkie jednak zachowały się do czasów obecnych. Spośród tych, które zostały przekazane do IPN, najwięcej wytworzono w attachatach w Londynie³¹, Waszyngtonie³², Sztokholmie³³ i Paryżu³⁴. Znacznie mniej powstało natomiast w Rzymie³⁵ i Brukseli³⁶. Są to najczęściej raporty i meldunki wywiadowcze na temat sytuacji wojskowej, politycznej, gospodarczej i społecznej w tych państwach, wytyczne dotyczące tworzenia tam rezydentur, wykazy agentów i ich doniesienia, rozliczenia finansowe, a także sprawy organizacyjne attachatu, jego obsada personalna, korespondencja z krajem oraz przysyłane stamtąd rozkazy i zadania.

Informacje wywiadowcze na temat państw zachodnich można znaleźć również w osobnych tezkach, które zawierają meldunki wywiadowcze dotyczące określonego państwa lub kilku państw. Zostały one opisane w różny sposób, np. teczkę IPN BU 00229/4 nazwano „materiały wywiadowcze Włoch”, teczkę IPN BU 00254/193 – „teczka materiałów agenturalnych”, natomiast teczka IPN BU 00265/674 nosi tytuł „sprawy operacyjne, schematy, meldunki operacyjne”. Materiały znajdujące się w tych j.a. mają bardzo zróżnicowany charakter, ale najczęściej dotyczą określonej dziedziny życia w jednym lub kilku państwach. Na przykład tecki IPN BU 00254/193 oraz IPN BU 00271/179 dotyczą Włoch i Francji. Pierwsza z nich zawiera informacje z zakresu życia gospodarczego, a więc obok opisu portu w Genui można w niej znaleźć opracowania „Nowa

IPN BU 352/173, IPN BU 352/174, IPN BU 352/176, IPN BU 352/177, IPN BU 00733/11, IPN BU 00733/12, IPN BU 00733/13.

³¹ Zob. IPN BU 00228/4, IPN BU 00267/161, IPN BU 00267/379, IPN BU 00267/567, IPN BU 00265/22, IPN BU 00267/552, IPN BU 352/52, IPN BU 00267/380, IPN BU 00265/55, IPN BU 00265/56, IPN BU 00267/554, IPN BU 00265/53, IPN BU 00267/570, IPN BU 00267/568, IPN BU 00267/563, IPN BU 00267/371, IPN BU 00267/551.

³² Zob. IPN BU 00228/7, IPN BU 00229/1, IPN BU 00267/176, IPN BU 00265/80, IPN BU 00265/92, IPN BU 00265/93, IPN BU 00265/95, IPN BU 00265/91, IPN BU 352/181, IPN BU 00265/94.

³³ Zob. IPN BU 373/38, IPN BU 00265/254, IPN BU 352/258, IPN BU 00265/252, IPN BU 373/1, IPN BU 00265/845, IPN BU 00265/846, IPN BU 00265/847, IPN BU 00265/848, IPN BU 00265/703, IPN BU 00265/704, IPN BU 00265/701.

³⁴ Zob. IPN BU 00254/70, IPN BU 00254/71, IPN BU 00271/197, IPN BU 00254/67, IPN BU 352/119, IPN BU 00267/185, IPN BU 00254/69.

³⁵ Zob. IPN BU 00265/624, IPN BU 00254/173, IPN BU 00265/379, IPN BU 00265/626.

³⁶ Zob. IPN BU 001103/96, IPN BU 00228/6, IPN BU 00228/8.

polityka ekonomiczna” oraz „Rynek pracy”, protokół umowy handlowej włosko-jugosławińskiej, list attaché handlowego, a nawet krótką notatkę na temat importu mączki kartoflanej. W drugiej natomiast są materiały wywiadowcze dotyczące francuskich sił zbrojnych.

Znacznie więcej archiwaliów na temat sił zbrojnych znajduje się w teczce IPN BU 00254/196 dotyczącej Włoch. Wśród zawartych w niej dokumentów można odnaleźć opisy lotnisk wojskowych, dane dotyczące poszczególnych jednostek, charakterystyki fortyfikacji obronnych, fragmenty ustaw i rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych, streszczenia przemówień wyższych urzędników państwowych oraz obszerny meldunki ogólne uwzględniające plany rozwoju włoskich sił lądowych, powietrznych i morskich.

Ciekawe materiały wywiadowcze zawierają również teczki IPN BU 00267/252 oraz IPN BU 00267/345. W pierwszej z nich można znaleźć kilka obszernych konspektów na temat Danii, w których scharakteryzowano sytuację administracyjno-polityczną, wyszczególniając w niej system kontroli policyjnej, możliwości poruszania się w terenie, zatrudnienie i zarobki, sposób życia i obyczaje obywateli oraz warunki bytowe i nastroje ludności, a także opisano porty w Kopenhadze i Aarhus. Ponadto teczka zawiera przetłumaczone wycinki z prasy duńskiej na temat ważniejszych wydarzeń politycznych w kraju i na świecie. W drugiej teczce są natomiast meldunki, raporty i wycinki z gazet na temat francuskich, belgijskich i holenderskich sił zbrojnych, a także informatory oraz biuletyny wojskowe.

Informacje wywiadowcze były zbierane zgodnie z wytycznymi przesyłanymi z centrali Zarządu II do attachatów. Dla każdego państwa zachodniego opracowywano osobne zadania, uwzględniając jego specyfikę. Były one włączane do akt attachatów lub zakładano dla nich osobne teczki, które opisywano w następujący sposób: „zadania wywiadowcze dla Danii” (IPN BU 00265/839, IPN BU 00265/838), „zadania wywiadowcze – sprawy gospodarcze i wojskowe na terenie Niemiec” (IPN BU 00733/295), „zadania dla rezydentury Chlora” (IPN BU 00304/89), „zadania wywiadowcze dla agentów w Niemczech Zachodnich” (IPN BU 00267/122), „zadania wywiadowcze na terenie Niemiec Zachodnich, USA, Anglii, Włoch, Danii i Norwegii” (IPN BU 00267/427), „zadania agenturalne na terenie Belgii i Francji” (IPN BU 00271/16), „zadania wywiadowcze, instrukcje okresowe – Anglia” (IPN BU 00265/50).

Zakres zadań realizowanych na terenie kraju lub określonych państw obcych zawierają również teczki lokali i punktów konspiracyjnych czy rezydentur. Poza tym można w nich również znaleźć korespondencję z centralą, notatki służbowe dotyczące agentów, wykazy kandydatów do pracy nielegalnej, rozkazy wyjazdów służbowych, plany pracy danej placówki i wykazy osób znających ją, a także mniej ważne dokumenty, takie jak wykazy sprzętu i wyposażenia, protokoły zdawczo-odbiorcze, a nawet bony na produkty spożywcze wydawane pracownikom. Tego typu dokumenty znajdują się m.in. w teczkach dotyczących lokali konspiracyjnych: „Cukiernia” (IPN BU 00265/379), „Wilanów” (IPN BU 00229/7), „Ochota” (IPN BU 00229/5) czy „Ciotka” (IPN BU 00265/808).

Zadania opracowywane dla określonego terenu były potem realizowane przez działających tam agentów. Każdy z nich otrzymywał odrębne wytyczne i zgodnie z nimi sporządzał meldunki wywiadowcze. Wartość tych meldunków oceniano nie tylko pod względem ich wiarygodności, lecz także brano pod uwagę szczegółowość podawa-

nych w nich danych. Meldunki poszczególnych agentów, ich oceny oraz wykazy przydzielanych im zadań można znaleźć w teczkach rezydentury „Drukarnia” w Londynie³⁷.

Zdarzały się przypadki, że agenci współpracowali z wywiadem przez kilka lat i na podstawie analizy materiałów znajdujących się w ich teczkach można zaobserwować, jak zmieniał się charakter przydzielanych im zadań. Tego rodzaju akta zawierateczka IPN BU 00267/282 („Materiały agenturalne «Dąbrowa»”), w której znajdują się informacje dostarczane tylko przez jednego agenta posługującego się pseudonimem „Dąbrowa”. Współpracował on z wywiadem od 1946 r. do 1951 r. i działał w Londynie. Z tego względu tematyka jego pierwszych meldunków dotyczy przede wszystkim emigracji polskiej. A więc są to notatki na temat II Korpusu Polskiego i przedstawicieli władz RP na emigracji czy sprawozdania z rozmów z gen. Stanisławem Tatarem. W późniejszych materiałach można natomiast znaleźć sprawozdania z przebiegu konferencji dyplomatycznych odbywających się w Londynie, wycinki z prasy brytyjskiej, a także uwagi związane z funkcjonowaniem Attachatu Polskiego w Londynie.

Meldunki sporządzane przez jednego agenta zawierają równieżteczki pracy, np. „P-29” (IPN BU 00229/2), „P-54” (IPN BU 00229/2) czy „P-58” (IPN BU 00229/4) – działających na terenie Francji. Są toteczki z lat pięćdziesiątych, więc można w nich znaleźć przede wszystkimraporty wywiadowcze i opinie na temat sił zbrojnych, polityki i gospodarki, korespondencję z centralą, a także meldunki na temat innych agentów pracujących na tym terenie.

Nie we wszystkich j.a. znajdują się jednak tak interesujące i różnorodne informacje wywiadowcze. Znacznie mniej wartościowe pod tym względem sąteczki pracy agentów, którzy nie angażowali się w wykonywane zadania i po kilku miesiącach wywiad musiiał zrezygnować ze współpracy z nimi. W wielu ww. aktach, np. w teczkach pracy agentów „Wanda” (IPN BU 00322/73), „Erwin” (IPN BU 00265/806) czy „Puma” (IPN BU 00332/84), można znaleźćzaledwie kilka krótkich napisanych odręcznie meldunków. Zawierają one najczęściej dane nieprzedstawiające większej wartości pod względem wywiadowczym. Negatywna ocena tych materiałów spowodowała prawdopodobnie, że zrezygnowano ze współpracy z agentami, którzy je sporządzili.

Zupełnie inny charakter mająteczki personalne agentów, informatorów i pracowników Zarządu II. Pełna dokumentacja dotycząca agenta, którą należało przechowywać w teczce personalnej, składała się z wniosku o pozyskanie, raportu z przebiegu werbunku, deklaracji agenta o współpracy, życiorysu, ankiety personalnej, raportów z przeprowadzonych rozmów, notatek służbowych na temat spotkań z agentem, spisu znajomych, danych rodziny, wyciągów z Centralnej Kartoteki MBP, charakterystyki agenta oraz ewentualnie wniosku o przerwanie z nim kontaktu. Spośród j.a. zawierających pełną dokumentację agentów warto wymienićteczki personalne współpracowników aparatu represji: ps. „Amerigo” (IPN BU 00228/2/1), ps. „Max” (IPN BU 00228/2/5), ps. „Lavinio” (IPN BU 00228/2/10), ps. „Andrea” (IPN BU 00228/2/13) czy ps. „P-58” (IPN BU 00229/4/1).

Nie we wszystkich teczkach personalnych można jednak znaleźć pełną dokumentację agentów. W wielu z nich jestzaledwie kilka dokumentów, np. akta personalne agenta ps. „Sam” (IPN BU 00265/61) zawierają tylko jego życiorys, kilka raportów z przepro-

³⁷ Zob. IPN BU 00265/23, IPN BU 00254/212, IPN BU 00254/292, IPN BU 00265/2, IPN BU 00267/291, IPN BU 00267/287, IPN BU 00267/288.

wadzonych rozmów oraz notatki służbowe, a w teczce personalnej agenta ps. „B-96” (IPN BU 00304/210) jest jedynie jego charakterystyka i trzy krótkie notatki informacyjne.

Teczki personalne informatorów zawierały zwykle podobne dokumenty. Są więc w nich również wnioski o zwerbowanie, ankiety personalne, życiorysy, raporty z przeprowadzonych rozmów, ich charakterystyki oraz deklaracje informatorów o współpracy. Oprócz tego w ich teczkach przechowywano także plany przewidzianych dla nich szkoleń. Tego typu dokumenty można m.in. znaleźć w teczkach personalnych informatorów ps. „Alosza” (IPN BU 00271/252) oraz ps. „Lotnik” (IPN BU 00267/385).

Materiały na temat późniejszych agentów i informatorów można też znaleźć w aktach operacyjnych dotyczących kandydatów, gdyż wojskowe służby wywiadowcze zanim przystąpiły do ich zwerbowania, zbierały o nich wszystkie możliwe informacje. Były to zwykle: kwestionariusze personalne, życiorysy, raporty z przeprowadzonych rozmów, wykazy kandydatów na agentów i informatorów oraz ich charakterystyki, prośby do MBP o szczegółowe sprawdzenie kandydatów oraz odpowiedzi na nie³⁸.

Szczegółowe informacje zbierano nie tylko o agentach i informatorach Zarządu II, lecz także o zatrudnionych tam pracownikach wojskowych i cywilnych. W teczkach pracowników wojskowych można znaleźć życiorys z uwzględnieniem przebiegu służby, charakterystyki, oceny pracy oraz inne ważne informacje.

W aktach personalnych telefonistki zatrudnionej w Zarządzie II (IPN BU 001089/120), w których znajduje się pełna dokumentacja, można natomiast znaleźć: zeszyt ewidencyjny, ankietę specjalną, życiorys, zobowiązanie do zachowania tajemnicy służbowej, charakterystykę, kartę ewidencyjną, a także zapytanie skierowane do MBP, czy posiada materiały kompromitujące dotyczące pracownicy oraz najbliższych członków jej rodziny. Pomimo że nie we wszystkich teczkach osobowych znajduje się pełna dokumentacja pracowników cywilnych, to każda z nich zazwyczaj zawiera dane ewidencyjne, życiorys i ankietę specjalną uwzględniającą kontakty z osobami zamieszkującymi w państwach obcych, dotychczasową działalność zawodową, polityczną oraz szczegółowe informacje o członkach rodziny.

Spośród wszystkich omówionych wyżej akt operacyjnych najbardziej wartościowe wydają sięteczki attachatów oraz te, które zawierają materiały wywiadowcze na temat państw zachodnich. Analizując na ich podstawie zadania wywiadu, nietrudno zauważyć, że zależały one od wielu czynników, m.in. od sytuacji wewnętrznej w kraju, jego położenia na arenie międzynarodowej, polityki władz warszawskich, a także rozwoju organizacyjnego Zarządu II. Z tego względu na przestrzeni lat 1944–1956 można zauważyć znaczne różnice pomiędzy ich zakresem i charakterem.

Znacznie mniej przydatne w odtwarzaniu zakresu zadań i działalności Zarządu II wydają się natomiastteczki personalne. Są w nich jednak również cenne materiały, w oparciu o które można scharakteryzować zatrudnione tam kadry, ich pochodzenie społeczne, poziom wykształcenia, a także warunki bytowe. Te same informacje można uzyskać na temat agentów i informatorów z ich teczek personalnych, które pozwalają również określić, jakie osoby były najchętniej pozyskiwane do współpracy i w jaki sposób odbywał się ich werbunek.

³⁸ Zob. IPN BU 00304/25, IPN BU 00265/132, IPN BU 00265/145, IPN BU 00265/112, IPN BU 00229/1–2, IPN BU 00322/153, IPN BU PF 280/1, IPN BU 00271/213.

Oprócz akt operacyjnych interesującym źródłem historycznym są również dokumenty informacyjne. Były one opracowywane na podstawie meldunków wywiadowczych, charakterystyk sytuacji wywiadowczej i doniesień agentów. Należą do nich różnego rodzaju podręczniki, instrukcje, informatory, regulaminy, albumy oraz inne materiały informacyjne, które były najczęściej wykorzystywane podczas szkoleń prowadzonych w Zarządzie II. Ich dużą zaletą jest to, że każda teczka została dokładnie opisana, a więc wiadomo, jakiego rodzaju akta się w niej znajdują i czego dotyczą.

Ograniczony zasięg działalności oraz niewielki zakres zadań polskiego wywiadu wojkowego w pierwszych latach jego funkcjonowania spowodował, że do 1950 r. powstało bardzo niewiele akt o charakterze informacyjnym. Jednymi z pierwszych tego rodzaju materiałów były rozprawa naukowa Władysława Śliwki omawiająca kwestie ekonomiczne w Europie Zachodniej (IPN BU 345/117), opracowanie dotyczące organizacji Polskich Sił Zbrojnych i Marynarki Wojennej (IPN BU 00733/222) i opisy powodzi w Polsce (IPN BU 345/31), które zostały wytworzone w 1946 r. W latach 1946–1950 powstała natomiast teczka IPN BU 345/124 zawierająca charakterystyki organizacji wywiadowczych na terenie Anglii, USA i Francji, oddziałów PSZ na Zachodzie, a także działalności polskiej emigracji. Spośród wymienionych materiałów w zasadzie tylko ostatnie miały większą wartość wywiadowczą, gdyż zawierały cenne informacje dotyczące zarówno państw zachodnich, jak i przebywających w nich Polaków.

Specjalizacja zadań oraz rozszerzenie zasięgu działalności Zarządu II w latach 1950–1956 spowodowały konieczność organizowania większej liczby szkoleń wojskowych i specjalistycznych, których prowadzenie wymagało odpowiednich pomocy naukowych, a więc podręczników, skryptów oraz różnego rodzaju biuletynów i informatorów. Z tego względu w tym okresie zaczęto tworzyć znacznie więcej interesujących i różnorodnych materiałów informacyjnych.

Pierwsze zachowane programy szkoleń pochodzą z 1950–1951 i znajdują się w teczkach IPN BU 345/238 („Program szkolenia rezerwistów”) i IPN BU 00267/10 („Program nauczania na kursie specjalnym Zarządu II Sztabu Generalnego WP”). Od 1951 r. do 1954 r. opracowano również następujące skrypty i informatory: „Siły zbrojne Belgii” (IPN BU 373/91), „Siły morskie Francji” (IPN BU 373/92), „Bombardowanie z wykorzystaniem radaru” (IPN BU 384/2), „Opis geograficzny wyspy Bornholm” (IPN BU 384/1), „Album lotnisk Szwecji” (IPN BU 00733/106), „Katalog lotnisk Wielkiej Brytanii” (IPN BU 00733/103), „Album lotnisk Niemiec Zachodnich” (IPN BU 00733/108), „Informator zwiadowczy USA” (IPN BU 00733/104), „Sytuacja wywiadowcza Niemiec Zachodnich” (IPN BU 402/322), „Lotnictwo amerykańskie w wojnie koreańskiej” (IPN BU 00733/110) oraz „Wojska inżynierskie sił lądowych USA” (IPN BU 00733/111).

Interesujące wiadomości zawiera skrypt zatytułowany „Sytuacja wywiadowcza Niemiec Zachodnich” (IPN BU 402/322), gdzie obok problemów dotyczących sił zbrojnych czy gospodarki można znaleźć wartościowe informacje na temat kontroli policyjnej w tym państwie, możliwości zameldowania się tam i zatrudnienia, sposobu życia oraz warunków bytowych ludności. Taki sam charakter materiałów, ale związanych z Wielką Brytanią, znajduje się w teczkach: IPN BU 00229/2, IPN BU 00228/5, IPN BU 00229/6, IPN BU 00228/8, IPN BU 00229/8 oraz IPN BU 00229/5, w których uwzględniono również specyfikę obyczajów brytyjskich oraz opisano sposób korzystania z usług urzędów, banków, poczty, komunikacji, hoteli, restauracji i miejsc rozrywkowych takich jak kina, teatry oraz muzea.

W latach 1955–1956, kiedy działalność szkoleniowa w Zarządzie II rozwijała się już w szerokim zakresie, zaczęto opracowywać jeszcze bardziej zróżnicowane materiały. Powstawały wówczas podręczniki zawierające przede wszystkim informacje niezbędne w pracy operacyjnej. Zawierały one wiadomości z zakresu rozpoznania wojskowego, pozyskiwania agentury i współpracy z nią. Spośród ciekawszych należy wymienić: „Rozpoznanie w górach” (IPN BU 1032/36, IPN BU 1032/37), „Rozpoznanie w mieście” (IPN BU 1032/38), „Rozpoznanie zimą” (IPN BU 1032/40), „Rozpoznanie z forsowaniem rzeki” (IPN BU 1124/10), „Werbunek agenta, cz. 1” (IPN BU 402/66), „Werbunek agenta, cz. 2” (IPN BU 402/74), „Praca z agentem” (IPN BU 402/73), „Zerwanie, zamrożenie i wznowienie pracy z agentem” (IPN BU 402/7), „Legalizacja nielegalnego wywiadowcy” (IPN BU 402/6), „Organizacja przerzutu” (IPN BU 402/5), „Zdobywanie wiadomości z pozycji legalnej i nielegalnej” (IPN BU 402/4), „Zasadnicze wymagania stawiane pracownikom wywiadu agenturalnego” (IPN BU 402/3), „Zadania dla agentury” (IPN BU 00228/6), „Zapobieganie i lokalizacja wysp w wywiadzie agenturalnym” (IPN BU 402/8), „Plan wykorzystania agentury w operacji zaczepnej frontu centralnego” (IPN BU 00228/2), „Plan zabezpieczenia agenturalnego operacji zaczepnej frontu nadmorskiego” (IPN BU 00228/3), „Metody pracy kontrwywiadu wojskowego” (IPN BU 00228/1).

Oprócz podręczników nadal opracowywano skrypty, informatory i biuletyny omawiające sytuację wojskowo-polityczną państw zachodnich. Można wśród nich wymienić skrypty: „Radiolokatory wojskowe Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji, Szwecji i Szwajcarii” (IPN BU 373/102); „Wojska chemiczne Stanów Zjednoczonych. Organizacja, sprzęt i zasady użycia” (IPN BU 373/103); „Organizacja łączności w związkach operacyjnych i taktycznych sił lądowych Stanów Zjednoczonych” (IPN BU 373/105); „Belgia. Opis geograficzno-wojskowy” (IPN BU 384/9); „Holandia. Opis geograficzno-wojskowy” (IPN BU 384/7); „Dania. Opis geograficzno-wojskowy” (IPN BU 384/24); informatory: „Informator o włoskich siłach zbrojnych” (IPN BU 00733/109); „Informator o wojskowych bazach morskich i portach Francji na Oceanie Atlantyckim” (IPN BU 384/31, IPN BU 384/32); „Informator o bazach Marynarki Wojennej i portach południowej Szwecji” (IPN BU 384/29, IPN BU 384/30); „Informator o portach morskich Niemiec Zachodnich. Plan portów” (IPN BU 384/27, IPN BU 384/28); „Wojska pancerne Francji” (IPN BU 0309/106); biuletyny: „Biuletyn rozpoznawczy nr 4/48. Siły zbrojne Francji, Belgii, Włoch i Szwajcarii” (IPN BU 0309/109); „Biuletyn rozpoznawczy nr 1/81 i 5/85. Siły zbrojne Stanów Zjednoczonych (wyciąg)” (IPN BU 0309/107, IPN BU 0309/110); „Biuletyn rozpoznawczy nr 2/82 i 6/86. Niemcy Zachodnie i państwa skandynawskie na dzień 1 września 1955 r.” (IPN BU 0309/108, IPN BU 0309/111); „Biuletyn informacyjny nr 1. Siły zbrojne Francji i Szwajcarii. Niektóre zagadnienia organizacji wojsk, taktyki i uzbrojenia” (IPN BU 0309/102); „Biuletyn informacyjny nr 2. Niemcy Zachodnie i państwa skandynawskie” (IPN BU 0309/103); „Biuletyn informacyjny nr 3. Siły zbrojne Wielkiej Brytanii. Organizacja wojsk, wyszkolenie bojowe, nowa technika, uzbrojenie” (IPN BU 0309/104).

Warto zaznaczyć, że materiały informacyjne na temat państw zachodnich były opracowywane nie tylko na podstawie meldunków i raportów operacyjnych, lecz także w oparciu o fachową literaturę obcojęzyczną. Najczęściej wykorzystywano informacje z artykułów i podręczników o tematyce wojskowej, m.in. z amerykańskiego „Military Review”, czy materiałów publikowanych w brytyjskim Royal United Services Institute.

Niektóre instrukcje, regulaminy, artykuły, rozdziały z podręczników, a nawet całe podręczniki tłumaczono i wykorzystywano jako materiały szkoleniowe. Do bardziej interesujących tego typu archiwaliów należą przetłumaczone z języka angielskiego: „Taktyka wojny atomowej” (IPN BU 384/23); „Instrukcja dla żołnierzy o obronie przed napadem chemicznym, bakteriologicznym i promieniotwórczym” (IPN BU 384/14); „Wojna atomowa a operacje powietrzno-desantowe” (IPN BU 373/114); „Doktryna lotnicza. Działania lotnictwa w zabezpieczeniu morskich operacji desantowych. Instrukcja Sił Powietrznych Stanów Zjednoczonych” (IPN BU 373/108), natomiast z języka francuskiego: „Tymczasowa instrukcja o broniach specjalnych. Użycie i obrona” (IPN BU 384/10, IPN BU 384/11); „Tymczasowa instrukcja o częściowej dezaktywacji” (IPN BU 384/12, IPN BU 384/13). Część skryptów, podręczników, instrukcji czy regulaminów była dostępna również w języku angielskim, np. regulaminy: „AFM 36-5. Appointment of officers in the United States Air Force or as the reserves of the Air Force” (IPN BU 391/392), „AFM 50-18. Bombing and gunnery ranges” (IPN BU 391/400) czy „AFM 51-40. Air navigation” (IPN BU 391/410).

Biorąc pod uwagę wymienione wyżej pozycje, można stwierdzić, że zawierały one najwięcej danych wywiadowczych na temat sił zbrojnych państw zachodnich, a przede wszystkim Stanów Zjednoczonych. Z oczywistych powodów szczególnym zainteresowaniem Zarządu II cieszyły się opracowania dotyczące ich potencjału militarnego oraz możliwości obronnych.

Zupełnie odmienny charakter mają natomiast archiwalia znajdujące się w teczkach IPN BU 658/4, IPN BU 345/230 i IPN BU 658/6, gdyż są tam materiały do kroniki Zarządu II pochodzące z lat 1949–1950. W pierwszej z nich zgromadzono wspomnienia pracowników, personelu oraz pacjentów Szpitala Polowego nr 250 w Dziwnowie, natomiast w dwóch pozostałych – wspomnienia i relacje pracowników oraz żołnierzy Jednostki Wojskowej 1904. Materiały do kroniki były zbierane ze wszystkich komórek Oddziału, a potem Zarządu II przez wiele lat i na ich podstawie w 1983 r. opracowano Kronikę Zarządu II Sztabu Generalnego WP (IPN BU 0630/40).

Opisane wyżej akta informacyjne, podobnie jak operacyjne, mogą być przydatne w odtwarzaniu zakresu zadań oraz działalności Zarządu II na przestrzeni lat 1944–1956. Na podstawie podręczników i różnego rodzaju materiałów szkoleniowych można również ocenić umiejętności i wiedzę opracowujących je osób, a także zasięg programowy oraz poziom merytoryczny organizowanych tam kursów. Interesująca wydaje się również kronika Zarządu II, gdyż została w niej omówiona nie tylko działalność wojskowych służb wywiadowczych, lecz także ich rozwój organizacyjny. Należy jednak zaznaczyć, że powstała ona dopiero na początku lat osiemdziesiątych i w oparciu o wspomnienia, których nie można uznawać za wiarygodne źródło historyczne. Z tego względu zawarte w niej wiadomości powinno się weryfikować na podstawie akt operacyjnych i ogólnych.

Akta ogólne to przede wszystkim normatywy wewnętrzne ukazujące funkcjonowanie poszczególnych komórek organizacyjnych Zarządu II. W ich skład wchodzi więc materiały związane z organizacją oraz prowadzeniem szkoleń wojskowych i specjalistycznych, zarządzenia dyscyplinarne, rozkazy personalne i okolicznościowe, a także rozkazy i wytyczne dotyczące zabezpieczenia logistycznego oddziału. Wszystkie te dokumenty zostały rozproszone w teczkach opisanych: „Rozkazy, zarządzenia, instrukcje” lub „Rozkazy personalne”. W wielu z nich oprócz materiałów szkoleniowych i zarządzeń

dyscyplinarnych można więc znaleźć rozkazy personalne i okolicznościowe oraz instrukcje archiwalne. Zdarzają się także przypadki, że wśród dokumentów dotyczących Zarządu II znajdują się pojedyncze zarządzenia związane z funkcjonowaniem innych jednostek WP. Ponadto w wielu teczkach można znaleźć te same dokumenty, gdyż były one często wydawane w kilku lub kilkunastu egzemplarzach.

Pierwsze zarządzenia związane z organizacją oraz prowadzeniem szkoleń wojskowych i specjalistycznych są w teczkach z lat 1944–1947³⁹, aczkolwiek najczęściej tego typu materiałów powstawało od początku lat pięćdziesiątych⁴⁰. Należały do nich rozkazy powołujące kursy szkoleniowe, programy i plany zajęć, wykazy uczestników, nazwiska wykładowców, terminy i wyniki egzaminów oraz sprawozdania z przebiegu kursów.

Obok zarządzeń i rozkazów związanych ze szkoleniami w wymienionych wyżej teczkach znajdują się również wytyczne dotyczące prowadzenia działalności polityczno-wychowawczej w Zarządzie II, czyli zarządzenia o organizacji wykładów lub pogadek o treściach propagandowych.

Specyfika zadań wywiadowczych obligowała władze Zarządu II do utrzymywania ścisłej dyscypliny wśród podległych im pracowników wojskowych i cywilnych. Wymagano więc od nich, aby kontrolowali swoje zachowanie zarówno w pracy, jak i poza nią. W tym celu wydawano odpowiednie zarządzenia i instrukcje, które znajdują się zarówno w pierwszych teczkach Zarządu II pochodzących z połowy lat czterdziestych⁴¹, jak i w tych, które zostały wytworzone później – w latach pięćdziesiątych⁴². Należy przy tym zaznaczyć, że w teczkach z lat 1944–1945 dominują rozkazy związane z dezercją żołnierzy, która stanowiła pod koniec wojny poważny problem. W teczkach z lat późniejszych są przede wszystkim zarządzenia i instrukcje zobowiązujące do ścisłego przestrzegania tajemnicy wojskowej, dyscypliny pracy, a także okresowe oceny pracowników.

Osoby zatrudnione w Oddziale II nie zawsze jednak stosowały się do wydawanych zarządzeń. Świadczą o tym kary i napomnienia, które można znaleźć w rozkazach personalnych⁴³. Jednym z najczęściej popełnianych wykroczeń było nieprzestrzeganie zasad ochrony tajemnicy służbowej i państwowej, co zdarzało się nie tylko w pracy, lecz także w trakcie prywatnych spotkań. Ponadto pracownicy spóźniali się, samowolnie przedłużali sobie urlopy albo w stanie upojenia alkoholowego wykonywali obowiązki służbowe.

³⁹ Zob. IPN BU 345/10, IPN BU 345/13, IPN BU 345/21, IPN BU 345/38, IPN BU 345/63, IPN BU 352/210.

⁴⁰ Zob. IPN BU 001103/56, IPN BU 001103/61, IPN BU 001103/62, IPN BU 001103/64, IPN BU 001103/69, IPN BU 001103/71, IPN BU 001103/72, IPN BU 00267/36, IPN BU 00267/39, IPN BU 00733/63, IPN BU 001089/11, IPN BU 00267/188, IPN BU 001103/91, IPN BU 00733/24, IPN BU 00265/231, IPN BU 00265/235.

⁴¹ Zob. IPN BU 345/1, IPN BU 345/10, IPN BU 345/13, IPN BU 345/27, IPN BU 369/193, IPN BU 345/216, IPN BU 345/45, IPN BU 352/209, IPN BU 352/210.

⁴² Zob. IPN BU 001103/61, IPN BU 001103/62, IPN BU 001103/64, IPN BU 001103/66, IPN BU 001103/69, IPN BU 001103/71, IPN BU 00267/39, IPN BU 00267/443, IPN BU 00267/188, IPN BU 001103/83, IPN BU 001103/91, IPN BU 00733/24, IPN BU 00733/26, IPN BU 00267/430, IPN BU 00265/231, IPN BU 00265/235, IPN BU 00267/454, IPN BU 00267/434.

⁴³ Zob. IPN BU 352/135, IPN BU 352/143, IPN BU 369/193, IPN BU 352/209, IPN BU 345/63, IPN BU 352/238, IPN BU 352/210, IPN BU 001103/66, IPN BU 00267/63, IPN BU 00267/64, IPN BU 00267/442, IPN BU 00267/443, IPN BU 00267/441, IPN BU 00267/444, IPN BU 00733/28, IPN BU 00267/437, IPN BU 00267/438, IPN BU 00267/439, IPN BU 00267/429, IPN BU 00267/430, IPN BU 00267/432, IPN BU 00267/431.

Oprócz kar i napomnień w rozkazach personalnych są również informacje o awansach, przeniesieniach na inne stanowiska, nagrodach i urlopach pracowników, a także obsada personalna Zarządu II. Na przykład teczka IPN BU 00267/445 zawiera pełną obsadę personalną z lat 1946–1950, a teczka IPN BU 00267/433 – z 1954 r.

Teczki rozkazów personalnych: IPN BU 352/209, IPN BU 001103/66, IPN BU 00267/439, IPN BU 00267/430, IPN BU 00267/434 zawierają także dużą liczbę rozkazów okolicznościowych, które były wydawane z okazji ważniejszych rocznic państwowych. W innych teczkach, np. IPN BU 345/13 i IPN BU 00267/39, jest ich znacznie mniej.

Zabezpieczenie logistyczne poszczególnych komórek Zarządu II ukazują natomiast zarządzenia i rozkazy związane z uzbrojeniem, wyposażeniem, umundurowaniem, a także dokumenty finansowe⁴⁴. Do pierwszych z nich należą zarządzenia dotyczące przechowywania i konserwacji broni czy rozkazy nakazujące przeprowadzanie jej obowiązkowych przeglądów. Wyposażenie oddziałów można poznać dzięki znajdującym się w teczkach różnorodnym instrukcjom obsługi sprzętu technicznego, a także przeglądając wykazy tego sprzętu lub protokoły jego kontroli. Części umundurowania, które obowiązywały oficerów i szeregowych Zarządu II, były wymieniane zarówno w dziennikach rozkazów MON, jak i w rozkazach wewnętrznych, takich jak wykazy lub cenniki części mundurowych.

Wśród dokumentów finansowych można natomiast znaleźć listy płac pracowników wojskowych i cywilnych, wykazy osób pobierających okolicznościowe dodatki finansowe oraz tych, które uzyskiwały częściowy zwrot kosztów utrzymania mieszkań służbowych, wykazy wydatków, zarządzenia i instrukcje dotyczące zasad przyznawania dodatków finansowych oficerom wywiadu i ich rodzinom czy sposobów rozliczania się z attachatami wojskowymi.

Materiały związane z zabezpieczaniem oraz przechowywaniem akt, a więc instrukcje archiwalne, wytyczne dotyczące prowadzenia kartoteki personalnej, a także wszystkie protokoły kontroli dokumentacji tajnej i jawnej zawierają natomiast teczki: IPN BU 345/27, IPN BU 00733/60, IPN BU 00304/148, IPN BU 00304/8, IPN BU 00265/501, IPN BU 001103/73, IPN BU 001103/64, IPN BU 001103/91⁴⁵.

Warto również zaznaczyć, że wśród akt ogólnych można znaleźć dokumenty o zupełnie innym charakterze. Na przykład w teczce IPN BU 369/193 jest zarządzenie określające zasady utrzymywania kontaktów żołnierzy WP z ludnością niemiecką, a w teczce IPN BU 352/146 rozkazy dotyczące zwalczania bandytyzmu na ziemiach polskich. Ponadto zdarzały się przypadki, że do akt ogólnych były wkładane dokumenty operacyjne, a więc w teczce IPN BU 345/216 są raporty dotyczące rozmieszczenia pól minowych w ZSRR, Czechosłowacji i na Węgrzech oraz doniesienia o polityce państw zachodnich; w teczce IPN BU 345/38 – meldunki na temat oddziałów PSZ w Wielkiej Brytanii oraz

⁴⁴ Zob. IPN BU 345/13, IPN BU 345/78, IPN BU 345/27, IPN BU 345/216, IPN BU 352/146, IPN BU 345/45, IPN BU 345/63, IPN BU 00265/501, IPN BU 001103/73 (1947–1951), IPN BU 352/210, IPN BU 001103/62, IPN BU 001103/69, IPN BU 001103/71, IPN BU 00267/188, IPN BU 001103/83, IPN BU 001103/91, IPN BU 00265/235, IPN BU 00271/85, IPN BU 001103/265.

⁴⁵ Szerzej na ten temat zob. A. Marcinkiewicz, *Sposób archiwizowania i przechowywania dokumentacji w Zarządzie II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, t. 3, s. 9–50.

raport dotyczący organizacji armii brytyjskiej; w tezkach IPN BU 345/43 i IPN BU 00265/10 – doniesienia i meldunki na temat sytuacji polityczno-wojskowej w państwach zachodnich oraz pisma i raporty o tworzeniu agentury w Stanach Zjednoczonych. Pomimo że liczba akt operacyjnych w tezkach materiałów ogólnych jest niewielka, można na ich podstawie uzyskać cenne informacje z zakresu działalności wywiadu wojskowego.

W oparciu o materiały ogólne można natomiast omówić struktury wywiadu, proces szkolenia oraz wychowania zatrudnionych tam pracowników cywilnych i wojskowych, poziom ich zdyscyplinowania oraz zabezpieczenie logistyczne poszczególnych komórek organizacyjnych. Oprócz procesu szkolenia w oparciu o związane z nim materiały można scharakteryzować również inne problemy, np. poznanie tematyki kursów wojskowych i specjalistycznych, liczby godzin na nie przeznaczonych, a przede wszystkim wyników egzaminów pozwala ocenić poziom intelektualny uczęszczających na szkolenia oficerów i podoficerów.

Najwięcej ciekawych informacji na temat kadr Zarządu II zawierają jednak rozkazy personalne oraz dokumentacja finansowa. Liczba i wysokość nagród przyznawanych pracownikom wojskowym i cywilnym oraz listy płac czy zasady przyznawania im dodatków finansowych umożliwiają ustalenie ich miesięcznych zarobków. Zestawienie ich z cenami poszczególnych artykułów obowiązującymi w Polsce tego okresu pozwoliłoby określić standard ich życia, który niewątpliwie był znacznie wyższy niż poziom życia przeciętnego obywatela. Osobny i również bardzo interesujący problem stanowi dokumentacja finansowa ukazująca wysokość funduszu operacyjnego oraz zawierająca wykazy wydatków w Zarządzie II.

Rodzaje oraz zawartość opisanych wyżej archiwaliów świadczą o tym, że opracowanie szerokiej monografii na temat Zarządu II, która będzie uwzględniała różne problemy z zakresu jego funkcjonowania, jest możliwe, a nawet konieczne. Rzetelne omówienie dziejów wywiadu wojskowego, a przede wszystkim obiektywna ocena jego działalności nie tylko wypełniłyby znaczną lukę w dziedzinie badań nad historią służb specjalnych w PRL, lecz także pozwoliłyby wyjaśnić wiele mitów i stereotypów związanych z tą tematyką, które do dziś funkcjonują w naszym społeczeństwie.